

MARIAN KUTZNER

ROZWÓJ ŚLĄSKICH KOŚCIOŁÓW PARAFIALNYCH W LATACH 1200-1335 W ŚWIETLE BADAŃ HISTORYKA SZTUKI¹

W opracowaniach śląskiej architektury średniowiecznej wszelkie próby wyłumaczenia jej istoty, rytmu rozwoju oraz indywidualności stylu wypowiedzi twórczej miejscowych mistrzów sprowadzały się dotychczas do wiązania tych zjawisk — natury artystycznej — z przemianami społecznymi, jakie zachodziły na tej ziemi pod wpływem kolonizacji niemieckiej. Interpretacja ta — w mniemaniu wielu historyków sztuki² —

¹ Artykuł ten powstał na kanwie pracy pt. *Spoleczne uwarunkowania rozwoju śląskiej architektury z lat 1200-1330* publikowanej w: *Wiek XIII — historia, kultura i sztuka*. Wrocław (w druku).

² Należy stwierdzić, iż tematyka ta trafiała często na karty opracowań dziejów sztuki śląskiej, z tym jednak, że brakuje nam do dziś monograficznego opracowania tego zagadnienia. Najpełniejsze omówienie jej daje praca H. Tintelnota. *Die Mittelalterliche Baukunst Schlesiens*. Kitzingen 1951 w cyklu: *Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte*. T.1. Oprócz tego dysponujemy opracowaniami typu katalogowego: Z. Świechowski. *Architektura na Śląsku do poł. XIII w.* Warszawa 1955; tenże. *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław 1963; oraz tenże i J. Zachwatowicz. *Dzieje budownictwa w Polsce, według Oskara Sosnowskiego*. T. 1. Warszawa 1964; *Sztuka polska, przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, pod red. M. Walickiego. Warszawa 1971 (tamże pełna aktualna literatura przedmiotu!); T. Kozaczewski. *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej” Nr 16. Architektura z. 2. Wrocław 1957 s. 33-63 i M. Kornecki. *Z problematyki wiejskiego budownictwa kościelnego na Opolszczyźnie w wieku XIII oraz na przełomie XIII i XIV w.* „Biuletyn Historii Sztuki” 28: 1966 z. 1 s. 87-93. Zainteresowanego czytelnika warto również odesłać do ogólnośląskich katalogów zabytków: H. Lutsch. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. T. 1-4. Breslau 1886-1902; tenże. *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler* (tom tekstu i 3 tomy ilustracji). Breslau 1903; pod red. L. Burgemeister. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*. T. 1-3. Breslau 1930-1934; oraz *Katalog zabytków Sztuki w Polsce*. T. 8 — woj. opolskie, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Warszawa 1960-1968 i t. IV — woj. katowickie, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1961. Spośród ogólnych opracowań dziejów sztuki śląskiej warto odnotować prace: D. Frey. *Die Kunst im Mittelalter*. W: *Geschichte Schlesiens*, pod red. H. Aubina, T. 1. Breslau 1938; *Kunst in Schlesien* praca zbiorowa Berlin 1927; G. Grundmann. *Die romanischen Kirchen der Katschbachtale*. „Wanderer im Riesengebirge” 61: 1941 s. 31 n.; tenże. *Deutsche*

pozwalala nie tylko na zrozumienie specyfiki tutejszej sztuki, lecz także odkrywała w niej głębszy sens społecznego przeznaczenia. Stawała się ona w ten sposób również rzeczywistym fragmentem krajobrazu kulturalnego naszej Ziemi, którego ludność przeszła w wiekach średnich charakterystyczną metamorfozę. Rozumiano więc miejscową sztukę jako specyficzne „lustro”, w którym — w kształcie artystycznym — odbijały się wszelkie perypetie śląskich mieszkańców³. W tej sytuacji nie możemy się dziwić, iż główny monografista tego tematu — Hans Tintelnot⁴ — mówiąc o licznych gotyckich kościołkach wiejskich rozsianych gęsto po całej śląskiej ziemi stwierdził kategorycznie, iż „ich liczebność, podobnie jak wielkość tutejszych far miejskich, świadczą o randze wysiłku twórczego, jaki ponieśli niemieccy przybysze cywilizując tę ubogą i zaniedbaną ziemię słowiańską”. Tak więc tylko owi nowo przybyli chłopcy i mieszczenie wspólnie z niemieckimi mnichami mieli wznosić murowane świątynie. Dawni mieszkańcy tych ziem — czy to książęta, czy ta tutejsi biskupi lub rycerstwo — nie kwapili się do stawiania świątyni. Natomiast niemieccy

Kunst im befreiten Schlesien. Breslau 1944; tenże. *Kunst in Schlesien*. W: *Schlesien* pod red. G. Grundmann. Berlin — Wiesbaden 1956; tenże i W. Schadendorf. *Schlesien*. München — Berlin 1962; E. Königer. *Kunst in Oberschlesien*. Breslau 1938; L. Burgemeister. *Schlesische Kunst*. W: *Schlesische Landeskunde*. Leipzig 1923. T. 2 s. 290-341; G. Galle. *Zehn Schlesischen Kirchen der Übergangszeit „Schlesisches Vorzeit“* 2: 1887 s. 247-256, a z polskich: M. Gębarowicz. *Architektura i rzeźba na Śląsku do schyłku XIV w.* W: *Historia Śląska*. T. 3. Kraków 1936 s. 1 nn., T. Dobrowal. *Sztuka na Śląsku*. Katowice 1948; artykuły G. Chmarnyńskiego w pracy zbiorowej pod red. Z. Wojciechowskiego, *Dolny Śląsk*. T. 1-2. Poznań 1948 i pod red. K. Popiołka. M. Suchodolskiego, W. Wystoucha. *Górny Śląsk*. T. 1-2. Poznań 1959 i praca zbiorowa pod red. M. Złata i T. Broniewskiego, *Sztuka Wrocławia*, Wrocław 1967.

³ Są to badania, które szczególnie interesują socjologów sztuki (vide: A. Hauser. *Filozofia historii sztuki*. Warszawa 1970; P. Francatel. *Twórczość malarska a społeczeństwo*, Warszawa 1973; *Sztuka a społeczeństwo*. T. 1 pod red. A. Kuczyńskiej Warszawa 1973, a głównie dla nas interesujące: D. W. Gotshalk, *Art and Order Society*. New York 1962 i A. Hauser. *Sozialgeschichte der mittelalterlichen Kunst*. Hamburg 1953) widzących o dziele sztuki nie tylko specyficzny produkt pracy twórczej wykonawcy, lecz również pewien znak znaczeniowy (vide. M. Wallis. *Sztuka średniowieczna jako język. Próba stosowania pojęć semiologicznych do historii sztuki*. „*Studia Estetyczne*” 2: 1965 s. 27-30) pozwalający twórcom, a także zleceniodawcom na przekazanie określonych informacji. Dzięki takiej interpretacji dzieła sztuki, zaczęto w badaniach zwracać baczniejszą uwagę na wszelkie treści w nim zawarte (nie tylko anegdotyczne, lecz również symboliczne), a także interesować się udziałem fundatora w procesie kreacji obiektu artystycznego. Tego rodzaju badania z jednej strony rozbudowują w sposób istotny zakres zainteresowań historyka sztuki, a z drugiej strony czynią dzieło sztuki swoistym przekazem dziejowym interesującym z kolei historyka kultury, mentalności, społeczeństwa, filozofii, religii, Kościoła itp. (vide O. Doering, *Deutschlands mittelalterliche Kunstdenkölter als Geschichtsquelle*, Leipzig 1910).

⁴ Tintelnot, jw. s. 243

koloniści — jak dotychczas przypuszczano się — czynili to z wielkim zapalem i z nawiązką, który wynieśli ze swych stron ojczyстых.

Nie tu miejsce na polemikę z metodologicznymi założeniami naszych adwersarzy. Dokonał tego w swym czasie badacz austriacki E. Zöllner⁵. Staralem się również problem ten rozwikłać na marginesach innych opracowań⁶. Tezę tę musimy rozumieć przede wszystkim jako oczywiste następstwo starej, XIX-wiecznej koncepcji badawczej niemieckich historyków, którzy dopatrywali się w kolonizacji jedynej siły motorycznej inicjującej wszelkie przemiany zachodzące w strukturze społecznej, ekonomicznej i kulturalnej ludności zamieszkującej tereny położone na wschód od Łaby. W tym samym duchu utrzymywane były wypowiedzi badaczy zajmujących się dziejami Kościoła środkowoeuropejskiego. Tak więc nie dziwmy się, iż historycy sztuki poszli również tą samą drogą. D. Frey — główny inicjator tego rodzaju badań naszego tematu wypowiedział się jednoznacznie, iż owe zaniedbane i bezludne obszary słowiańskie były w średniowieczu „Aktionsphäre in der deutschen Land- Geschichte- und Kultur Entwicklung”⁷.

Obecne badania historyków — nie tylko polskich — poważnie i w wielu punktach osłabiły argumentację tej tezy. Dlatego też niepokojącym mogą się wydać wypowiedzi naszych badaczy utrzymujących nadal, iż miejscowa sztuka była mimo wszystko zdeterminowana aspiracjami niemieckich kolonistów⁸. Pragnąc ustosunkować się do tej tezy, oraz uzyskać przy sposobności nowy materiał badawczy, który może z kolei zainteresować historyka Kościoła, pragnąłbym skoncentrować swe uwagi na architekturze śląskich świątyń parafialnych powstałych w okresie zawartym między latami 1200-1335.

Jest to epoka, która interesuje historyka sztuki głównie jako okres powolnego wypierania wzorów romańskich przez koncepcje budownictwa gotyckiego, oraz jako czas stopniowego dochodzenia mistrzów śląskich do własnego, indywidualnego stylu artystycznego. Z kolei szukając pewnych

⁵ E. Zöllner. *Möglichkeiten und grenzen der Zusammenarbeit zwischen Kunstgeschichte und Siedlungsgeschichte*. „Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte” 14/18: 1950 s. 241-258.

⁶ M. Kutzner. *Společne uwarunkowania*, jw.; tenże. *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1330*. Toruń 1969 s. 7-11, 57-59, 67 nn. oraz tenże. *Wielkopolski region architektoniczny w końcu średniowiecza. Z problematyki badań nad geografią sztuki* „Acta Universitatis N. Copernici” z. 7. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo. Toruń 1974.

⁷ D. Frey. *Die Entwicklung nationaler Stile in der mittelalterlichen Kunst des Abendlandes* „Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte” 16:1938 s. 62.

⁸ S. Trawkowski. *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 8:1960 z. 2 s. 204.

paralelnych zjawisk społecznych, które mogłyby uzasadnić ów rozwój tu-tejszej architektury, winniśmy zauważyć, iż tak silnie eksponowana w literaturze przedmiotu aktywność niemieckich kolonistów była rzeczywiście wyłącznie rezultatem znacznie szerszych przemian zachodzących tutaj w XIII i pocz. XIV w. Działo się to za sprawą gruntownej przebudowy struktury całego społeczeństwa oraz tworzeniem się nowego modelu gospodarki. Początkowo proces ten był inspirowany przez miejscowych książąt, wyższą hierarchię kościelną oraz zakony. Później — po poł. XIII w. — przemiany te nabrały cech samorzutnych, z tym jednak, iż nadal były w jakimś stopniu kontrolowane przez książąt. Dopiero po r. 1300, a głównie po r. 1335 gdy ziemia śląska stała się w całości lennem Korony św. Wacława hegemonia wyższych warstw feudalnych została poważnie zagrożona. W tym to bowiem czasie miejscowi książęta stracili ostatecznie swą suwerenność oraz przestali się liczyć w tutejszym społeczeństwie jako najważniejsza i częstokroć jedyna siła inicjująca przemiany ustrojowe, społeczne, gospodarcze czy kulturalne. Ich miejsce zaczyna powoli — począwszy od r. 1300 — zajmować nowa potęga — mieszczaństwo. Zdystansowało ono w tej walce o hegemonię również tutejsze rycerstwo oraz Kościół.

W tym czasie miasta śląskie były nie tylko ważnymi — częstokroć jedynymi — centrami produkcji wielkotowarowej oraz handlu lokalnego i dalekosięznego, chronionego licznymi immunitetami, lecz również dużymi skupiskami ludzi, posiadających zupełnie odrębny status społeczny i dysponujących znaczną swobodą w ramach ustroju feudalnego. Stąd mieszczaństwo, zdobywając stopniowo ową prawną niezawisłość i gospodarczą niezależność, zaczęli również aktywnie uczestniczyć na arenie politycznych rozgrywek. W tym klimacie kształtuje ono — szczególnie bogaty patrycjat — swą samowiedzę stanową, która z kolei wpływa na odmienność ich kultury. Musimy również zrozumieć fakt, iż ich ideologiczna aktywność musiała być bardzo skoncentrowana, bowiem walcząc o swe prawa przewracali oni w jakimś stopniu dawny, uświęcony porządek hierarchii feudalnej.

Przystępując do opracowania naszego problemu, warto na wstępie uświadomić, iż r. 1335 jest również dla nas wielce wygodną datą. Jest to bowiem termin zakończenia pierwszego etapu rozwoju sieci parafialnej i klasztornej. W tym też czasie dokonano pierwszego spisu istniejących parafii⁹. Pozwala to nam przypuszczać, iż rozpatrując rozwój śląskiej architektury sakralnej z lat 1200-1335 badamy jakiś konkretny odcinek historyczny (nie tylko z punktu widzenia historii sztuki, lecz

⁹ *Acta Camerae Apostolicae*. W: *Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 1. Kraków 1913 s. 356-368. Patrz też C.D.S. t. 29 nr 5409 s. 31-38.

również Kościoła), oraz możemy się liczyć z faktem źródłowej znajomości procentowo dużej liczby wówczas istniejących obiektów¹⁰.

Z tych to lat dotrwało do dni dzisiejszych 204 budowli kościołów parafialnych, 6 świątyń kolegiackich i 39 klasztornych (tab. 1).

Zestawienie wszystkich istniejących do dziś obiektów (czasami w formie szczątkowej) wygląda następująco:

A. Wiejskie kościoły parafialne:

1. Biały Kościół (pow. strzeliński), z ok. 1264, rycerski
2. Bałków (pow. grodkowski), z ok. 1250, rycerski i pocz. XIV w. joanitów z Małej Oleśnicy
3. Biedrzychów (pow. strzeliński), po r. 1300 klarysek strzelińskich
4. Biskupów (pow. nyski) 50-60 l. XIII w. biskupi
5. Bolesławiec (pow. bolesławiecki), z 1 ćw. XIV w. własność?
6. Borek Strzeliński (pow. strzeliński), z ok. 1250, biskupi
7. Borzygniew (pow. wrocławski), z 80 l. XIII w., biskupi
8. Brzeg (pow. głogowski), z 2 ćw. XIII w., książe (?)
9. Budzów (pow. ząbkowicki), z 4 ćw. XIII w., cystersów z Henrykowa
10. Buków (pow. świdnicki), po r. 1260, biskupi
11. Chmielno (pow. lwówecki), z 80 l. XIII w., joanicki z Lwówka
12. Chodków (pow. szprotawski), z 80 l. XIII w. własność?
13. Chwaliborzyce (pow. oławski), z 70-80 l. XIII. w joanitów z Oleśnicy Małej
14. Ciechanów (pow. średzki), z 70 l. XIII w., biskupi?
15. Ciernie (pow. świdnicki), z 80 l. XIII w., książe
16. Cerarzowice (pow. świdnicki), z 4 ćw. XIII w., rycerski
17. Czernica (pow. lwówecki), z pocz. XIV w., biskupi
18. Czeska Wieś (pow. brzeski), z 70 l. XIII w., rycerski
19. Czerwony Kościół (pow. legnicki), 40-50 l. XIII w., książe
20. Damianowo (pow. średzki), 70 l. XIII w., własność?
21. Dobrocin (pow. dzierzoniowski), 4 ćw. XIII w., rycerski
22. Dobrzeńce (pow. strzeliński), 80 l. XIII w., rycerski
23. Dłużec (pow. lwówecki), 70-80 l. XIII w., magdalenki z Nowogródźca
24. Domanów (pow. oławski), 70-80 l. XIII w., cysterek z Trzebnicy
25. Domasław (pow. wrocławski), pocz. XIV w., mieszczański Wrocław
26. Domaszkowice (pow. nyski) ok. 1250 r., rycerski
27. Dziwiszów (pow. jelenigórski), koniec XIII w., rycerski
28. Gierszowice (pow. brzeski), 70-80 l. XIII w., rycerski
29. Gościszów (pow. bolesławiecki) 30-40 l. XIII w. książe
30. Górka k. Sobótki (pow. wrocławski), przed 1258, augustianów Wrocław
31. Grobla (pow. jaworski), po r. 1330, rycerski
32. Gryzów (pow. nyski), 1 ćw. XIII w., książe
33. Hajduki (pow. nyski), 1 ćw. XIV w.?, biskupi
34. Iława (pow. szprotawski), 2 ćw. XIII., książe
35. Jaczów (pow. głogowski), po 1290 r. książe, buduje rada miasta Głogowa
36. Jankowice (pow. brzeski), 4 ćw. XIII w., rycerski

¹⁰ Zestawienia takiego dokonał w oparciu o ów spis z r. 1335 oraz inne śląskie przekazy źródłowe B. Panzram. *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*. Breslau 1940.

37. Jasionna (pow. krapkowicki), po 1300 r., rycerski
38. Jaszgotle (pow. wrocławski), po 1293 r., mieszczanina wrocławskiego
39. Jaźwina (pow. dzierzoniowski), 3 ćw. XIII w., książęcy
40. Jemielnica (pow. Strzelce Opolskie), po. 1300 r. cystersów z Jemielnicy
41. Jutrzyna (pow. strzeliński) 70 l. XIII w., templariuszy (?)
42. Kałków (pow. nyski), z przed 1250 r., rycerski
43. Karszów (pow. strzeliński), 50-60 l. XIII w., rycerski
44. Kępnica (pow. nyski), ok. 1250 r., biskupi
45. Kielczyń (pow. dzierzoniowski), ok. 1293 r., książęcy
46. Kierpień (pow. prudnicki), ok. 80 l. XIII w., cystersi z Lubiąża
47. Kolnica (pow. grodkowski), 80 l. XIII w., rycerski
48. Konary (pow. średzki), 70-80 l. XIII w., rycerski
49. Konradów (pow. jaworski), 2 ćw. XIII w., książęcy
50. Korfantów (pow. niemodliński), ok. 1250 r., rycerski
51. Kościelniki Średnie (pow. lubański), 2 ćw. XIII w., własność?
52. Kowalów (pow. strzeliński), 70 l. XIII w., rycerski
53. Krotoszyce (pow. legnicki), po 1300 r., własność?
54. Kruszyna (pow. brzeski), 70-80 l. XIII w., rycerski
55. Krzydłina Mała (pow. wołowski), po 1221 r., augustianów Wrocław
56. Legnickie Pole (pow. legnicki), 3 ćw. XIII w., książęcy
57. Leśnica (pow. wrocławski), 4 ćw. XIII w., książęcy
58. Lipa Jaworska (pow. jaworski), po 1300 r., rycerski
59. Lubiechowa (pow. złotoryjski), k. XIII w., książęcy
60. Łagiewniki (pow. dzierzoniowski), ok. poł. XIII w., książęcy
61. Łąka (pow. nyski), 50 lata XIII w., biskupi
62. Łażany (pow. świdnicki), do 1300 r. rycerski
63. Łomnica Dolna (pow. jeleniogórski), k. XIII w., własność?
64. Makowice (pow. świdnicki), k. XIII w., i od 1300 rycerski
65. Małujowice (pow. brzeski) przed 1288 r., rycerski
66. Maniów Wlk. (pow. wrocławski), 4 ćw. XIII w., augustianów Wrocław
67. Michalów (pow. brzeski), 2 poł. XIII w., rycerski
68. Mierczyne (pow. legnicki) 1 ćw. XIV w., książęcy
69. Milikowice (pow. świdnicki), po 1250 r., własność?
70. Milin (pow. wrocławski), 60-70 l. XIII w., książęcy
71. Modliszów (pow. wałbrzych), po 1324 r., cystersi z Krzeszowa
72. Mokrzeszów (pow. świdnicki), po 1318 r., rycerski
73. Mościsko (pow. dzierzoniowski), 80 l. XIII w., książęcy
74. Mysłów (pow. jaworski), k. XIII w., cystersi a później książęcy
75. Nasławice (pow. wrocławski), k. XIII w., książęcy
76. Niwnice pow. (lwówecki), przed 1250, książęcy
77. Nowa Wieś Grodziska (pow. złotoryjski) 4 ćw. XII w., własność?
78. Nowy Kościół (pow. złotoryjski), 40 l. XIII w., książęcy
79. Nowy Świętów (pow. nyski), 3 ćw. XIII w., biskupi
80. Olszany (pow. świdnicki), 70 l. XIII w., biskupi
81. Osetno (pow. górowski), k. XIII w., rycerski
82. Osiek (pow. grodkowski), k. XIII w., lub pocz. XIV, biskupi
83. Otment (pow. krapkowicki), ok. 1280 r., rycerski
84. Pakosławice (pow. nyski), ok. 1250 r., biskupi
85. Pasiecznik (pow. lwówecki), k. XIII w., biskupi
86. Pastuchów (pow. świdnicki), po 1250 r., biskupi
87. Paszowice (pow. jaworski), k. XIII w., książęcy

88. Pielgrzymka (pow. złotoryjski), 30-40 l. XIII w., templariuszy
89. Pieszycze (pow. dzierzoniowski) 1 ćw. XIV w., rycerski
90. Piława Sred. (pow. dzierzoniowski), przed 1300, joanitów
91. Piotrowice (pow. świdnicki), 80 l. XIII w., rycerski
92. Piotrowice (pow. jaworski), 70 l. XIII w., rycerski
93. Pisarzowice (pow. kamiennogórski), 80-91 l. XIII w., biskupi?
94. Pisarzowice (pow. krapkowicki), 50-60 l. XIII w., cystersi z Lubiąża
95. Płuczki Górne (pow. lwówecki), 2 ćw. XIII w., miasto Lwówek
96. Pogorzela (pow. brzeski), 80 l. XIII w., rycerski
97. Pogwizdów (pow. jaworski), 50-60 l. XIII w., rycerski
98. Pomocne (pow. jaworski), k. XIII w., rycerski
99. Pożarzysko (pow. świdnicki), 80 l. XIII w., rycerski
100. Prężyna (pow. prudnicki), 50-60 l. XIII w., rycerski
101. Proboszczów (pow. złotoryjski), ok. 1250 r., cysterek z Trzebnicy
102. Prószków (pow. średzki), 2 ćw., XIII w., książe
103. Prusice (pow. złotoryjski), 90 l. XIII w., rycerski
104. Prusy (pow. strzeliński), z przed 1295 r., rycerski
105. Pszenno (pow. świdnicki), 80 l. XIII w., rycerski
106. Psie Pole (pow. wrocławski), 3 ćw. XIII w., norbertanów
107. Raciborowice (pow. bolesławiecki), przed 1250 r., własność?
108. Radzików (pow. dzierzoniowski), 70 l. XIII w., własność?
109. Rogów Opol. (pow. krapkowicki), 50-60 l. XIII w., rycerski
110. Rokietnica (pow. złotoryjski), 30-40 l. XIII w., książe
111. Rososznicza (pow. ząbkowicki), 70 l. XIII w., książe?
112. Rostoka (pow. jaworski), 1 ćw. XIV w., rycerski
113. Różana (pow. średzki), 4 ćw. XIII w., rycerski
114. Rusko (pow. świdnicki), po 1288 r., joanitów
115. Rząśnik (pow. złotoryjski), 70-80 l. XIII w., rycerski
116. Rybnica (pow. jeleniogórski), k. XIII w., rycerski
117. Sady Dolne (pow. jaworski), 70-80 l. XIII w., rycerski lub cystersi z Krzeszowa
118. Sichów (pow. jaworski), ok. 1300 cystersi z Lubiąża
119. Siedlce (pow. lubiński), po 1289, rycerski
120. Sędziszowa (pow. złotoryjski), 40 l. XIII w., książe
121. Sobocisko (pow. oławski), k. XIII w., 1 ćw. XIV norbertanów wrocławskich
122. Sobota (pow. lwówecki), po r. 1318? magdalenki z Nowogrodźca
123. Sokołowice (pow. złotoryjski), ok. 1250 cysterk z Trzebnicy
124. Sońnica (pow. wrocławski), po 1302, rycerski
125. Stara Góra (pow. górowski), ok. 1289, rycerski
126. Stara Wieś Raciborska (pow. raciborski), 80 l. XIII w., książe
127. Stare Bielsko (pow. bielski), 1 ćw. XIV w., książe
128. Stare Miasto (pow. namysłowski), po 1278, rycerski
129. Stary Grodków (pow. grodkowski), 80 l. XIII w., rycerski
130. Stary Jaworów (pow. świdnicki) 70 l. XIII w., własność?
131. Stary Strzegom (pow. świdnicki) 1 ćw. XIV w., książe
132. Stary Zamek (pow. wrocławski), po 1256, biskupi
133. Starczów (pow. ząbkowicki), ok. 1300, cystersów z Kamieńca
134. Stolec (pow. ząbkowicki), ok. 1280, rycerski
135. Stronie (pow. oleśnicki), 70 l. XIII w., rycerski
136. Strzelce (pow. namysłowski), po 1283, książe
137. Strzelce Śr. (pow. świdnicki), k. XIII w., augustianów Wrocław
138. Strzelniki (pow. brzeski), 70-80 l., XIII w., książe

139. Szewce (pow. trzebnicki), po 1250 r. cystersi z Lubiąża
140. Szczepanów (pow. świdnicki), 1 ćw. XIV w., rycerski
141. Ścinawa Śr. (pow. noworudzki), 70 l. XIII w., rycerski
142. Św. Katarzyna (pow. wrocławski), po 1257, rycerski
143. Świętów Polski (pow. nyski), 2 poł. XIII w., rycerski
144. Targoszyn (pow. jaworski), 80 l. XIII w., cystersi z Krzęszowa
145. Tymowa (pow. wołowski) ok. poł. XIII w., ksiączęcy od 1310, cystersi z Lubiąża
146. Ujazd (pow. średzki), po 1217(?), cystersi z Lubiąża
147. Ujów (i inne), z 3 ćw., XIII w., norbertanów wrocławskich
148. Wądroże Wlk. (pow. legnicki), z 1 ćw. XIII w., cystersi z Lubiąża?
149. Wilczkowice (pow. wrocławski), po 1296, klaryski wrocławskie
150. Wilków (pow. namysłowski), po 1290, rycerski
151. Wierzbna (pow. świdnicki), 30 l. XIII w., rycerski
152. Wierzbicice (pow. nyski), ok. 1250, rycerski
153. Witków (pow. szprotawski), 1 ćw., XIV w.?
154. Witoszów (pow. świdnicki), k. XIII w., klaryski wrocławskie
155. Wojanów (pow. jeleniogórski), k. XIII w., rycerski
156. Wojcieszków (pow. złotoryjski), 80 l. XIII w., biskupi
157. Wojcieszyn (pow. złotoryjski), ok. 1250, cysterek z Trzebnicy
158. Zieleniec (pow. strzeliński), 70 l. XIII w., rycerski
159. Zwrocona (pow. ząbkowicki), ok. 1300, kapituły Wrocław
160. Zbylutów (pow. lwówecki), ok. 1250, cysterek z Trzebnicy
161. Żabin (pow. górowski), ok. 1326, rycerski
162. Żeleźnik (pow. strzeliński), 80-90 l. XIII w., własność?
163. Żeliszów (pow. lwówecki), 1 ćw., XIV w., rycerski
164. Żurawina (pow. wrocławski), po 1300 mieszczanin Wrocław
165. Żyrowa (pow. krapkowicki), po 1300, rycerski
166. Źródła (pow. średzki) 20-30 l. XIII w., ksiączęcy

B. Kościoły paraf. miejskie:

1. Wrocław, kość. św. Magdaleny, bud. ok. 1300
2. „ „ „ „ kość. św. Elżbiety, bud. od 30 l. XIV w. —
3. „ „ „ „ kość. św. Maurycego, bud. 1 ćw. XIV w. (?)
4. Biała Prud., kość. paraf. bud. po 1280
5. Brzeg, kość. św. Mikołaja, bud. po 1284 (joanicy)
6. Bolków, kość. paraf., bud. 80 l. XIII w. templariusze
7. Byczyna, kość. paraf., bud. kon. XIII w.
8. Bytom, kość. paraf., bud. 4 ćw. XIII w.
9. Dzierżoniów, kość. paraf., bud. ok. 1300
10. Dobromierz, kość. paraf., bud. 1 ćw. XIV w.
11. Grodków, kość. paraf., bud. 80 l. XIII w.
12. Głógów, kość. św. Mikołaja, bud. po 1254 i przeł. XIII/XIV w.
13. Głuchołazy, kość. paraf., bud. 3 ćw. XIII w.
14. Jawor, kość. paraf., bud. po 1330
15. Jelenia Góra, kość. paraf., bud. po 1300 i 1 ćw. XIV w.
16. Kamienna Góra, kość. paraf., bud. 80 l. XIII w.
17. Kowary, kość. paraf., bud. ok. 1300
18. Koźuchów, kość. paraf., bud. przed 1339
19. Legnica, kość. św. Piotra i Pawła, bud. od 1330
20. Lwówek, kość. paraf., po 1281 (joanicy)
21. Niemcza, kość. paraf., bud. po 1294

22. Nysa, kośc. św. Jakuba, bud. 1 ćw. XIII i po 1242
23. Oleśnica, kośc. paraf., bud. ok. 1300
24. Oława, kośc. paraf., bud. ok. poł. XIII w.
25. Opole, kośc. św. Krzyża, kolegiata, ok. 1300
26. Raciborz, kośc. NMP, bud. ok. 1300
27. Sobótka, kośc. NMP, bud. 2 ćw. XIII w.
28. Stary Żagań, kośc. targowy, bud. po 1200
29. Strzegom, kośc. św. Piotra i Pawła, bud. ok. 1330 (joanici)
30. Strzelin, kośc. św. Gotharda, bud. 1 ćw. XIII w.
31. Szprotawa, kośc. paraf. bud. po 1314 (magdalenki)
32. Ścinawa, kośc. paraf., bud. pocz. XIV w.
33. Środa Śl., kośc. paraf., bud. po 1217
34. Świdnica, kośc. paraf., bud. po 1300 i 1330
35. Ziębice, kośc. paraf., bud. 70 l. XIII w.
36. Złotoryja, kośc. paraf., bud. 30 l. XIII w.
37. „ , kośc. św. Mikołaja, bud. 80 l. XIII w.
38. Żary, kośc. paraf., bud. ok. 1300

C. Kolegiaty:

1. Wrocław, katedra, bud. XII w. i 1240-1272
2. „ , kośc. św. Idziego, bud. ok. 1228
3. „ , kośc. św. Krzyża, bud. 1228-1295
4. Głogów, kośc. NMP, bud. 40-50 l. XIII w.
5. Opole, kośc. św. Krzyża (paraf). ok. 1300
6. Racibórz, kaplica zamkowa, ok. 1286

D. Kaplice zamkowe:

1. Wrocław, kośc. św. Marcina, bud. 2 ćw. XIII w. i po 1330
2. „ , kaplica?, bud. 2 ćw. XIII w.
3. Cieszyn, kaplica, bud. 1 poł. XI w.
4. Legnica, kaplica św. Wawrzyńca, 30 l. XIII w.
5. Rokietnica, kaplica, bud. 30 l. XIII w.?

E. Szpitale:

1. Wrocław, św. Łazarza, bud. przeł. XII/XIV w.
2. Środa Śl., szpital, bud. po 1234

F. Klasztory:

1. Wrocław, kośc. św. Wincentego — benedyktyni, bud. przed 1130 (później przejęty przez norbertanów)
2. Wrocław, kośc. św. Wojciecha, dominikanie, bud. 1226, 60-70 l. XIII i pocz. XIV w.
3. Wrocław, kośc. św. Katarzyny, dominikański, bud. po 1296
4. „ , kośc. św. Jakuba, franciszkanie, bud. po 1236-60 l. XIII w.
5. „ , kośc. św. Klary, klaryski, bud. po 1256 i 80 l. XIII w.
6. „ , kośc. św. Macieja, krzyżowcy, bud. po 1253 i 90 l. XIII w.
7. „ , kośc. NMP na Piasku, augustianie, bud. ok. 1180 i ok. 1300
8. Biała Prudnicka, kośc. św. Piotra i Pawła, joanici, bud. po 1285
9. Brzeg, kośc. św. Mikołaja, joanici, bud. po 1284
10. Brzeg, kośc., franciszkanie, bud. ok. 1333

11. Cieszyn, kośc., dominikanie, bud. po 1272
12. Czarnowasy, kośc. św. Norberta, norbertanki, bud. po 1228
13. Głogów, kośc. św. Piotra, dominikanie, bud. po 1258
14. „   , kośc. św. Krzyża, dominikanki, bud. po 1307
15. „   , kośc. św. Stanisława, franciszkanie, bud. 80 l. XIII w.
16. Henryków, kośc. NMP i Mikołaja, cystersi bud. po 1227 — do po 1300
17. Jemielnica, kośc. NMP, cystersi, bud. ok. 1300-1307
18. Kamieniec, kośc. NMP, cystersi, bud. ok. XIII w. — 1 ćw. XIV w.
19. Krzeszów, kośc. NMP, cystersi, bud. po 1292
20. Legnica, kośc. św. Jana, franciszkanie, bud. 1 ćw. XIV w (?)
21. Lewin, kośc. św. Piotra i Pawła, franciszkanie, bud. po 1285 (?)
22. Lubiąż, kośc. NMP, cystersi, bud. po 1175-1200 i do 1300-1330
23. Lwówek, kośc. NMP, joanici, bud. po 1281
24. Lwówek, kośc. NMP, franciszkanie, bud. przed 1300
25. Namysłów, kośc., franciszkanie, bud. po 1300
26. Opole, kośc. św. Wojciecha, dominikanie, bud. kon. XIII i 1 poł. XIV
27. „   , św. Trójcy, franciszkanie, bud. 81 l. XIII w.
28. Racibórz, kośc. św. Mikołaja, dominikanie, bud. ok. 1300
29. „   , kośc. św. Ducha, dominikanki, bud. ok. 1335
30. Rudy Racib., kośc. NMP, cystersi, bud. po 1257
31. Strzelin, kośc., klaryski, bud. po 1295
32. Szprotawa, kośc. NMP, magdalenki, bud. po 1314
33. Środa Śl. kośc. św. Krzyża, franciszkanie, bud. ok. 1330
34. Trzebnica, kośc. NMP, Bartłomieja, cysterki, bud. 1203— ok. 1240
35. Tyniec Wlk. kośc. św. Michała, joanici, bud. przed 1250
36. Włodzisław, kośc. św. Trójcy, dominikanie, bud. kon. XIII w.
37. Złotoryja, kośc. NMP, joanici, bud. do 1295
38. Żagań, kośc. NMP, augustianie, bud. po 1284
39. „   , kośc. św. Piotra i Pawła, franciszkanie, bud. po 1294

Natomiast wiemy, iż ok r. 1335 istniało w diecezji wrocławskiej 667 wiejskich kościółków parafialnych, 83 fary miejskie, 8 kolegiat i 87 klasztorów. W miastach stało w tym czasie 39 kaplic i szpitali ¹¹ (tab. 2). Liczby te uświadamiają jak szczupłym materiałem zabytkowym operujemy dzisiaj, oraz jak z tego powodu hipotetycznymi wnioskami mogą być wszelkie nasze ustalenia badawcze czynione w oparciu o ów zachowany materiał zabytkowy.

Niemniej jednak już na wstępie naszych rozważań powinniśmy się zastanowić czy przypadkiem w tej statystyce, a szczególnie w topografii zachowanych zabytków nie kryje się pewna prawidłowość. Niewątpliwie obraz ten jest silnie zniekształcony przez przypadek, jakim jest fakt, iż

¹¹ Panzram, jw. s. 91-102 wymienia jedynie 746 kościołów istniejących w r. 1335 w diecezji wrocławskiej. Nasza korekta wynika z ponownego sprawdzenia informacji podanych przez H. Neulinga *Schlesiens Kirchörte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*. Breslau 1902² oraz przekazów zawartych w śląskim rejestrze dokumentów, które nie były należycie wykorzystane przez B. Panzrama. Szereg obiektów zostało włączonych do tego spisu również na zasadzie zachowania swojej pierwotnej struktury architektonicznej.

wiele obiektów uległo w późniejszych czasach nieudokumentowanym przebudowom lub zniszczeniom¹². Mówią o tym takie liczne przekazy źródłowe, które również wzmiankują obecność na tym terenie w końcu średniowiecza dużej liczby świątyń drewnianych¹³. Ilość tych budowli nie musiała być jednak tak duża, jak byśmy mogli przypuszczać na podstawie sytuacji panującej w Wielkopolsce czy na Mazowszu¹⁴. Obiekty te również niekoniecznie musiały grupować się wyłącznie na obszarach lesistych. Już swego czasu udowodniłem na przykładzie Wielkopolski niesłuszność tezy, zakładającej, że topografia świątyń drewnianych była całkowicie zdeterminowana gęstością i wielkością kompleksów leśnych¹⁵. Kwestię tę można byłoby także zilustrować sytuacją panującą na Śląsku średniowiecznym. Wydaje się bowiem, iż jedynym czynnikiem, od którego było uzależnione wzniesienie świątyni murowanej względnie drewnianej, było bogactwo i ambicja fundatora.

Idąc konsekwentnie po linii tego stwierdzenia powinniśmy postawić pytanie, do kogo należały owe najstarsze — do dziś zachowane — śląskie murowane wiejskie kościoły parafialne? Okazuje się, iż znaczna ich część stała w gniazdach rodowych starych, bogatych rodziny rycerskich. Dopiero w dalszej kolejności potrafimy wymienić świątynie wsi przynależnych do klasztorów cysterskich lub biskupa. Stosunkowo rzadkimi przykładami są fundacje wiejskich kościołów murowanych dokonywane przez książąt lub inne zgromadzenia zakonne¹⁶.

Z tym jednak, iż obraz ten ulegał zasadniczym przeobrażeniom uza-

¹² Można się spodziewać na przykład, iż wszystkie ówczesne kościoły parafii miejskich były już od początku murowanymi budynkami.

¹³ Poza zestawieniem kościołów drewnianych wzmiankowanych w źródłach średniowiecznych listę tego rodzaju obiektów można uzupełnić wiadomościami zawartymi w XVI w. wizytacjach (np. u J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diöse Breslau*. T. 1-4. Breslau 1902-1908), a także liczbą istniejących do dziś tego rodzaju zabytków, których metryka erekcji parafii sięga epoki średniowiecza.

¹⁴ Na tych terenach bowiem musimy liczyć się z obecnością wyjątkowo dużej liczby świątyń drewnianych, których procent dochodzi w średniowieczu nawet do ok. 70% całości stanu liczbowego wszystkich kościołów. M. Kutner, *Architektura gotycka*. W: *Dzieje Wielkopolski* t. I. pod red. J. Topolskiego. Poznań 1969 s. 372.

¹⁵ Tamże s. 372 n. i mapa VIII.

¹⁶ Liczbowe zestawienie fundacji murowanych wiejskich świątyń parafialnych dokonanych przez poszczególne grupy społeczne jest następująca:

1. fundacje książęce	— 32
2. „ biskupie	— 19
3. „ rycerskie	— 63
4. „ patrycjusz, lub rady miejskiej	— 4
5. fundacje konwentów: a) cysterskich	— 17
b) zakonów rycerskich	— 6
c) mendykanckich	— 3
d) norbertanów	— 3

leźnionym w całości od historycznego procesu rozwoju miejscowej sieci parafialnej.

Początkowo bowiem — ok. r. 1200 — spotykamy się wyłącznie z książęcymi kaplicami grodowymi, które prawdopodobnie również pełniły dodatkowo funkcję punktów parafialnych. Owe budowle sakralne — jak np. w Cieszynie, Legnicy, czy Wrocławiu¹⁷ (tab. 3, fig. 1-2) były fragmentem architektonicznego wyposażenia rezydencji feudała i jako takie stanowiły własność dziedzica grodu. Książę traktował je również nie tylko jako własne oratoria, lecz głównie widział w nich specyficzny architektoniczny znak symboliczny dokumentujący jego pełną suwerenną władzę. Z tych to powodów budowle te w swym kształcie architektonicznym przypominają formę ówczesnych cesarskich kaplic pałacowych. W oparciu o owe przykłady¹⁸ możemy z kolei mniemać, iż również śląskie kaplice grodowe miały bardzo daleko zredukowaną funkcję parafialną. Były de facto przeznaczone wyłącznie dla księcia i jego dworu. Dlatego też w ich kształcie architektonicznym nie możemy stwierdzić obecności programu parafialnego, w całości zmajoryzowanego reprezentacyjno-symboliczną funkcją obiektu książęcego. Dopiero w późniejszych budowlach powstałych po r. 1220 program parafialny uległ znacznemu rozbudowaniu. Przypada to na okres, gdy książęce kościoły własnościowe zostały wyodrębnione z zamkniętego obwodu grodu i stanęły na terenie podgrodzia lub pobliskich osad. Przykładami ilustrującymi ten fakt są zabytki z Sędziszowej, Hławy, Gościszowa, Nowego Kościoła, Rokietnicy, Łagiewnik i Niwnicy (tab. 3, fig. 3-5). Były one w pierwszym rzędzie ośrodkami pracy duszpasterskiej i przeznaczonymi częstokroć dla obsługi stosunkowo dużej komuny wiernych. Z tego to powodu powiększa się znacznie wielkość przestrzeni nawowej (która dochodzi w wielu wypadkach do 180-200 m²). Z drugiej jednak strony zachowano w tych budowlach dawny program kolatorski, z tym jednak, iż został on zredukowany do zachodniej emporii patronackiej, będącej w paru wypadkach jedynie prostą, drewnianą

	e) agustianów	— 4
	f) magdalenki	— 2
6. nieznanne		— 13

Razem 166

¹⁷ J. Rospędowski. *Romańska kaplica zamkowa w Legnicy* „Biuletyn Historii Sztuki” 26:1964 z. 1 s. 67-70; *Sztuka polska* s. 134 nn.; Z. Świechowski, J. Zachwatowicz. *Dzieje budownictwa* s. 37 nn.

¹⁸ W. Schöne. *Die Kunstlerische und liturgische Gestalt der Pfalzkapelle Karls des Grossen in Aachen*. „Zeitschrift für Kunstwissenschaft” 15:1961 z. 3/4 s. 97 nn. W. Braunfels. *Die Welt der Karölinger und ihre Kunst*. München 1968, oraz A. Veerbek. *Die architektonische Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle*. W: *Karl der Grosse* t. 3 — pod red. W. Braunfels. Düsseldorf 1967, H. G. Evers. *Tod. Macht und Raum als bereiche der Architektur*. München 1939.

galerią (np. w Sędziszowej). Dzięki temu ogólny kształt architektoniczny tych świątyń nawiązuje do ówczesnych zachodnioeuropejskich kościołów parafialnych, które z kolei reprodukowały w uproszczonej i zredukowanej formie model świątyni katedralnej lub klasztornej. Następny okres w rozwoju książęcych świątyń przypada na lata po r. 1240, gdy ostatecznie ustabilizowała się na Śląsku lokalizacja siedzib feudalnych i dawne liczne grody książęce rozsiane gęsto po całej naszej ziemi stały się z kolei siedzibami kasztelańskimi lub tylko warownymi zamkami¹⁹. Wówczas to owe kościoły parafialne, będące pod opieką księcia, ustępują miejsca stołecznym kaplicom zamkowym oraz zwykłym kościołom parafialnym stojącym we wsiach związanych z grodami kasztelańskimi lub zamkami. Te nowe kaplice głównych zamków książęcych były z zasady pozbawione funkcji parafialnych, a więc stanowiły wyłącznie prywatne, zamknięte oratoria. Czasami powstawały przy nich kolegia kanonickie (jak np. przy kościele św. Krzyża we Wrocławiu, kaplicy św. Tomasza Kontuaryjskiego w Raciborzu czy kaplicy św. Jadwigi w Brzegu), co jednak nie zmieniło faktu, iż obiekty te pozostały ściśle związane z siedzibą feudała i były niedostępne dla większej grupy ludzi. Z tych to powodów odzwierają się w nich dawne koncepcje własnościowych budowli sakralnych, które mogły swą formą architektoniczną świadczyć o społecznej pozycji właściciela, naturalnie nie nawiązują one już do archaicznego modelu kaplic pfałzów cesarzy niemieckich. W tych czasach bowiem stały się modne w całej Europie koncepcje kaplic zamkowych króli francuskich, które znamy z przykładów St. Chapelle w Paryżu lub kaplicy zamku w St. Germain en Laye. One także zdeterminowały formę architektoniczną naszych śląskich oratorii zamkowych w Raciborzu czy Opolu²⁰. Z kolei kościoły parafialne związane z osadami leżącymi u stóp grodów kasztelańskich względnie książęcych zamków warownych (np. Leśnica, Czerwony Kościół, Gryzów, Stary Strzegom, Konradów (?), Stara Wieś Raciborska, Stare Bielsko, Świny itp. (tab. 3, fig. 6) niczym nie różnią się od innych ówczesnych śląskich świątyń parafialnych²¹.

¹⁹ H. Uhtenwoldt. *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*. Diss. Breslau 1938, B. Guerquin. *Zamki śląskie*. Warszawa 1957 s. 15-17 i J. Rospędowski. *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 10:1965 z. 3-4 s. 149—178.

²⁰ M. Kutzner. *Studium nad kulturą artystyczną Raciborza*. W: *Szkice z dziejów Raciborza*. Katowice 1967 s. 374-379.

²¹ Właśnie te obiekty były głównym przedmiotem zainteresowań E. Michalela (*Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*. Görlitz 1926) oraz H. F. Schmid'a (*Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden*. Weimar 1938). Na marginesie warto przypomnieć dość ważkie i polemiczne uwagi na ten temat zawarte w pracy Uhtenwoldta, jw. 116-132.

Nie ma bowiem w nich już ani empory kolatorskiej, ani też innych elementów architektonicznych, które świadczyłyby o realizacji w nich świeckich programów wyrazowych dokumentujących ambicje fundatorów. Tak więc przykłady te dowodzą, iż nastąpiło tutaj ostateczne wyodrębnienie funkcji świątyni parafialnej z dawnego kościoła traktowanego jako własnościowe, prywatne oratorium feudała. Musimy jednakże podkreślić z naciskiem, iż obiekty te były nadal wznoszone pod opieką księcia. Są one bowiem — podobnie jak najstarsze kaplice grodowe i późniejsze oratoria zamkowe — realizowane przez wyśmienitych mistrzów budowlanych, pracujących wyłącznie na usługach księcia. Tak więc zanik dawnego prawa własnościowego zastąpionego zwykłym prawem patronackim nie uwolniło księcia od podstawowego obowiązku, jakim była czynna opieka nad budową swych kościołów. Naturalnie w tych nowych warunkach nie widział on często możliwości — a raczej potrzeby — realizowania w tych obiektach swych programów znaczeniowych. Traktował je głównie jako kościoły przeznaczone dla ludności służebnej swych grodów. Z tych to też powodów miejscowi książęta zaczęli po r. 1300 coraz częściej wznosić drewniane świątynie.

Jest rzeczą niezmiernie interesującą, iż ów stary model książęcego kościoła parafialnego, zaopatrzonego dodatkowo w elementy architektoniczne wizualnie dokumentujące zależność tych budowli od władzy świeckiej, zachował się na Śląsku przez cały XIII w. w architekturze świątyń stojących w rycerskich gniazdach rodowych²². W tych to obiektach, z zasady sytuowanych w bezpośrednim sąsiedztwie gródka lub dworzyszczka rycerskiego, a więc zdala od centrum wioski — zostaje uwzględniony cały dawny, rozbudowany program kolatorski. Widzimy go nie tylko w kształcie zachodniej empory patronackiej (jak np. w Białym Kościele, Bąkowie, Kałkowie, Małujowicach, Pogorzeli, Stolcu czy Żabinie) (tab. 4, fig. 2-6 i 10), lecz także w formie rozbudowanego zachodniego masywu wieżowego, traktowanego bądź to jako „katedralny” dwuwieżowy (vide najstarszy śląski przykład kościoła rycerskiego w Wierzbnie tab. 4, fig. 1) lub jako „karoliński” westwerk (jak np. w Białym Kościele, Bąkowie, Starym Grodkowie, Małujowicach, Gierszowicach, Pogorzeli, Kowalowie itp.) (tab. 4, fig. 2-4)²³. Później rodzi się koncepcja fasady jedno-wieżowej, która jest z kolei recepcją romańskich wzorów środkowo-

²² O roli możnowładztwa — rycerstwa w organizowaniu sieci parafialnej: E. Wiśniewski. *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*. W: *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczkowskiego. T. 1 Kraków 1960 s. 246 nn. (tamże literatura), a o architekturze ich świątyń: A. Karłowska-Kamzowa. *Zagadnienie fundacji murowanych jednonawowych kościółków w Wielkopolsce w XII-XIII w.* „Biuletyn Historii Sztuki” 27:1965 z. 14 s. 364-366.

²³ O znaczeniu symbolicznym zachodniego masywu wieżowego: A. Fuchs. *Zum Problem der Westwerke*. W: *Karolingische und ottonische Kunst*. Wiesbaden

i północnoniemieckich (vide Kałków, Żabin, Szczepanów itp.) (tab. 4 fig. 3-4, 11). Podobnie jak w dawnych romańskich kaplicach książęcych ów laicki program reprezentacji suwerennej władzy feudalnej zdecydował o nadaniu paru tutejszym rycerskim świątyniom specyficznego kształtu architektonicznego. Ich forma — odwołująca się do bardzo starych i odległych wzorów — miała poprzez odpowiednie skojarzenia nie tylko przypominać te ogólnie czczone w chrześcijaństwie budowle — symbole, lecz również skierować uwagę oglądającego na ów poszerzony program wyrazowy — tym razem o treści laickiej²⁴. W tych to okolicznościach pojawiły się na naszej ziemi w 2. poł. XIII w. kościoły wznoszone na planie krzyża greckiego (np. w Kałkowie i Makowicach) (tab. 4, fig. 6-7) względnie o chórach flankowanych dwoma wieżami (np. w Pożarzysku czy Stolcu) (tab. 4, fig. 9-10). To również zadecydowało o wzniesieniu w Stroniu, w ostatniej ćwierci XIII w. kościoła rotundowego, który swym kształtem przypomina do złudzenia najstarsze śląskie książęce kaplice grodowe. Dopiero po r. 1300 możemy obserwować stopniowy zanik owych archaicznych typów kościołów własnościowych. Coraz częściej rycerze zaczynają wznosić w swych wsiach rodowych zwykle kościoły parafialne. Wyraża się to najwcześniej (począwszy od lat 80 XIII w.) w fakcie stawiania tych budowli w centrum osady, często daleko od siedzib feudała. Poza tym świątynie te stają się prostymi budowlami, pozbawionymi wszelkich elementów architektonicznych względnie rzeźbiarskich, które rozbudowywały ich funkcję lub program znaczeniowy (np. Cesarzowice, Dobrocin, Domaszkowice, Jenkowice, Karszów, Krużyna, Lipa Jaworska, Pieszycy, Piotrowice Jaworskie, Prężyna, Rogów Opolski, Rząśniki, Rybnica, Szczepanów, Wilków, Wojanów itp.) (tab. 4, fig. 11). Spotykamy co prawda nieliczne przykłady, które dokumentują trwanie nadal wśród miejscowego rycerstwa tendencji do podkreślania faktu, iż są to ich kościoły własnościowe, ale czynią to w bardzo skromnej postaci, odnajdujemy bowiem znaki herbowe kolatorów umieszczone nad portalem (np. w Grobli) lub na zworniku sklepienia prezbiterium (np. w Siedlcach, Żeliszowie i Dziwiszowie). W tym też czasie zaczynają pojawiać się przy prezbiteriach małe, dodatkowe pomieszczenia pełniące funkcję prywatnych oratorii lub kaplic grobowych (np. w Łażanach, Siedlcach, Dobrocinie) (tab. 4, fig. 13). Zdarzały się także wypadki, gdy dawano nad zakrystiami małe przychórowe

1957 s. 109 nn, O. Gruber. *Das Westwerk, Symbol und Baugestaltung germanischen Christentums*. „Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft” 3:1936; F. Möbius. *Westwerk Studien*. Jena 1968.

²⁴ Adaptacja archetypicznych modeli architektonicznych do średniowiecznych budowli w celu uzyskania możliwości ekspozycji pewnych dodatkowych treści: E. Bandmann. *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin 1951.

łoże kolatorskie, również posiadające swe własne ołtarze. Sporadyczność tych przykładów oraz wyraźna ich architektoniczna odrębność w bryle świątyni stanowi materialny dowód świadczący o zaniku na Śląsku dawnego prawa własnościowego wypartego przez prawo patronackie. Większe przywiązanie rycerskiego stanu do swych praw spowodowało, iż później aniżeli miejscowi książęta zrezygnowali z przywilejów prawa własności nad swym kościołem, a tym samym dłużej hamowali proces przemiany jego na zwykłą świątynię parafialną.

Przypatrzmy się z kolei następnej grupie budowli — zwykłym kościołom parafialnym wznoszonym w chłopskich wsiach rządzących się prawem lennym (tzw. niemieckim) i posiadających własny samorząd. Są to osady, w których z zasady nie rezydował właściciel wsi — feudał, jednakże posiadał on opiekę nad tutejszym kościołem. Były więc to z reguły świątynie przeznaczone wyłącznie dla wiejskiej społeczności kmiecej. Z licznych śląskich przekazów źródłowych dowiadujemy się, iż świątynie te zaczynają się pojawiać na naszej ziemi razem z napływem osadników niemieckich, i ich wzrost liczbowy łączy się z postępowaniem tzw. kolonizacji niemieckiej. Z tego też powodu pojawił się w dotychczasowych opracowaniach naszego tematu sąd eksponujący rolę niemieckich przybyszów we wznoszeniu nowych świątyń. Z kolei wzmiankowane powyżej dokumenty informują nas niedwuznacznie, iż właściciel nowo lokowanej wsi zachowywał zawsze prawo patronatu nad kościołem, i które zazwyczaj bardzo wysoko sobie cenił²⁵. Owo prawo nakładało z kolei na kolatora obowiązek materialnej i rzeczowej pomocy przy wznoszeniu lub reperacji budynków kościelnych²⁶. Nigdy na Śląsku przed r. 1400 nie przeszedł ten obowiązek na kmieci — mieszkańców danej osady. Również pleban dysponujący znacznym beneficium, którego część winien — zgodnie z postanowieniami prawa kościelnego — składać do kasy „*fabrica ecclesiae*”²⁷, nigdy w tym czasie nie jawi się w źródłach jako faktyczny inicjator budowy nowej świątyni. Wręcz odwrotnie: wielokrotnie występował on z roszczeniami w stosunku do kolatora, domagając się od niego pomocy w uporządkowaniu zaniedbanego lub uszkodzonego budynku kościelnego.

Dlatego też na kolejnej planszy (tab. 5), na której przedstawiliśmy wybrane — spośród zachowanych do dziś — przykłady murowanych wiejskich świątyń parafialnych, stojących w chłopskich wsiach nowo lokowanych, pogrupowaliśmy je w zespoły uwzględniające w pierwszym rzę-

²⁵ Świadczą o tym chociażby fakty zastrzegania sobie prawa patronatu nad kościołem nawet w przypadku sprzedaży wioski. Znamy także wiele na Śląsku przypadków sporów o prawo opieki nad kościołem, które wiedli rycerze z dwu sąsiednich wiosek wchodzących w skład parafii.

²⁶ E. Wiśniowski. *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*. „*Studia Theologica Varsoviensia*” 7:1969 z. 2 s. 229 n.

²⁷ Jw. s. 226.

dzie przynależność tych obiektów do poszczególnych patronów. Tak więc mamy horyzontalne rzędy, w których kolejno — idąc od góry — widzimy plany kościołów fundowanych przez cystersów dla ludności swych grangii i wsi kmiecych. Później przedstawiliśmy pojedyncze przykłady świątyń osad norbertanów, augustianów i klarysek wrocławskich oraz śląskich joanitów. Dwa dolne rzędy prezentują nam budowle wzniesione przez biskupów i tutejszych książąt²⁸. Podziały wertykalne tych rzędów odzwierciedlają nam z kolei chronologię tych zabytków. I tak dwa pierwsze — od strony lewej — przykłady z tych rzędów przynależą do epoki 1. poł. XIII w., trzy następne powstały już w latach 1250-1280, kolejne dwa są z przełomu XII i XIV w., a ostatni (prawy) w dolnym rzędzie prezentuje nam typ budownictwa kościelnego, które stało się charakterystycznym w śląskich wsiach po r. 1330.

Gdybyśmy następnie dokonali statystycznego zestawienia wszystkich przykładów, które reprezentują owe poszczególne zespoły „patronackie”, to wówczas uświadomilibyśmy sobie, iż większość tych budowli powstało w fundacji miejscowych książąt, biskupów oraz poszczególnych konwentów cysterskich²⁹. Fundatorzy ci również zaczęli najwcześniej wznosić świątynie parafialne przeznaczone wyłącznie dla ludności kmiecej. Bowiem już w 1. ćw. XIII w. zaczynają się pojawiać na Śląsku — co prawda jeszcze nieliczne — przykłady tego budownictwa. Najstarszymi obiektami są świątynie stojące w grangiach klasztoru lubiąskiego: w Ujeździe i Wądrożu oraz we wsiach księstwa biskupiego — Pakosławicach i książęcych: w Źródłach, Prószkowie³⁰. Główna fala fundacji murowanych wiejskich kościołów parafialnych zaczyna się jednak na naszej ziemi dopiero po r. 1250. Wówczas to już wszyscy właściciele nowo lokowanych wsi starają się obdarować swą ludność chłopską murowaną świątynią. Są to jednak zawsze kościoły bardzo skromne i o prostej formie architektonicznej. Przeważnie były one wykonywane przez niedoszkolonych wykonawców. Jedynie — we wczesnym okresie — cystersi (np. kościoły w Zbylutowie, Sokołowcu, Proboszczowie, Wojcieszowie, Tymowej, Szewcach), a później z kolei książęta (np. w Starej Wsi Raciborskiej, Starym

²⁸ Są to kolejno objekty:

A) cysterskie:	Wądroże, Zbylutów, Tymowa, Szewce, Mysłów
B) norbertanów:	Ujów
C) augustianów:	Strzelce Świdnickie
D) klarysek:	Wilczkowice
E) joanitów:	Chwałiborzyce, Chmielno
F) biskupie:	Pakosławice, Pastuchów, Buków Stary Zamek
G) książęce:	Kiełczyń, Mościsko, Ciernie, Mierczyce.

²⁹ Zob. przypis 17.

³⁰ Wydaje się, iż najwcześniejsze objekty tego typu pojawiają się na Śląsku dopiero ok. r. 1210 — zob. np: Ujazd z r. 1201 i Wądrożu (1217 r.).

Bielsku, Mościsku, Cierniach, Kiełczyńce itp.) zatrudniali do realizacji tych obiektów własne, doborowe, częstokroć sprowadzane z zagranicy zespoły mistrzów budowlanych. Są to jednak przykłady jednostkowe, które do dziś wybijają się w panoramie rualnej architektury na Śląsku.

Analiza powyżej zaprezentowanej tablicy pozwala również zrozumieć nam fakt, iż istnieje duże podobieństwo kształtu tych poszczególnych za- bytków. Także rozwój typu tej budowli przebiegał analogicznie we wszy- stkich tutaj wyodrębnionych grupach „patronackich”. Wygląda więc jak gdyby istniał w tym czasie pewien schemat architektoniczny wiej- skiej świątyni parafialnej przeznaczonej dla ludności kmiecej, i który był realizowany jednakowo dokładnie przez wszystkich fundatorów. Jeśli po- łączymy to stwierdzenie z informacją, iż w wystroju architektonicznym tych świątyń brak również śladów obecności patronackich — laickich programów wyrazowych, to wówczas musimy przypuszczać, że fundator nie miał zupełnie wpływu na wybór kształtu owych budowli. Różni to je od innych — poprzednio omówionych — wiejskich świątyń parafial- nych, w których zauważyliśmy wyraźną ingerencję kolatora w opraco- waniu programu i kształtu swych kościołów. Jedynym wyjątkiem w ni- niejszej grupie jest kościół w Starym Zamku, w którym zauważamy obecność pewnych form architektonicznych powstałych niewątpliwie pod sugestią kolatora. Świątynia ta posiada bowiem po stronie południowej rozbudowany portal tzw. „sędziowski” (w którego ościeżach występują leżące lwy będące symbolem władzy jurydykcyjnej) zaopatrzony w dwu- stronny tympanon ze scenami rzeźbiarskimi odnoszącymi się do dzie- jów św. Stanisława Szczepanowskiego³¹. Obecność tego wyobrażenia — najstarszego na terenie Polski — musimy tłumaczyć wolą funda- tora tej świątyni — biskupa Tomasza II, gorliwego inicjatora procesu kanonizacyjnego krakowskiego świętego.

W tej sytuacji musimy tłumaczyć formę architektoniczną owych koś- ciołów jako rezultat funkcji liturgicznych, jakie pełniły obiekty te w kmie- ciej społeczności. Ze względu na to, że program utylitarny był wówczas niezmiernie skromny, dlatego kształt tych budowli był również nie- zwykłe prosty. Ograniczały się one bowiem do stosunkowo małej nawy — przeznaczonej dla całej komuny parafialnej, oraz do wyodrębnione- go, niedużego prezbiterium. Do wyjątków należą kościoły zaopatrzo- ne w dodatkowe boczne aneksy — oratoria lub zachodnie wieże³².

³¹ J. Pietrusiński. *Portal św. Stanisława w Starym Zamku*. „Biuletyn Historii Sztuki” 30:1968 z. 3 s. 346-355.

³² Z tym jednak, iż pojawiają się one dopiero ok. r. 1300. W tej sytuacji nale- ży nawet przypuszczać, że najstarsze śląskie świątynie były pozbawione dzwo- nów względnie były one zawieszane na wieżycze wyprowadzonej z kalenicy da- chowej.

Ów utylitaryzm determinował również wielkość nawy. Możemy bowiem w wielu wypadkach stwierdzić wpływ wielkości (a tym samym liczebności) parafii na przestronność nawy³³. Podobnie należy tłumaczyć topograficzną sytuację owych świątyń, które lokalizowane były z zasady w centrum wioski, w pobliżu skrzyżowania dróg lub przy niewielkim placu. Dzięki tej sytuacji kościół stawał się rzeczywiście dominantą całej osady oraz był łatwo dostępny dla całej wiejskiej społeczności, którą konsolidował wokół siebie.

Analizowanie niniejszych zabytków wyłącznie pod kątem widzenia w ich kształcie architektonicznym projekcji programu „parafialnego” poważnie zuboża naszą problematykę. Historyka sztuki interesuje również rytm rozwoju ich formy. Widzimy bowiem w nich wyraźną ewolucję wiodącą od najstarszych romańskich świątyń do form gotyckich. Rozwój ten — jak zauważyliśmy powyżej — nie był uzasadniony zmianą funkcji tych obiektów, ani także nie odbijał w sobie ambicji fundatora. Jest to więc ewolucja jak gdyby immanentna, mająca wyraźnie charakter przemian stylowych. Polegała ona wyłącznie na recepcji i upowszechnieniu pewnych wzorów formalnych. W dotychczasowych badaniach zauważono to było interpretowane jako dowód udziału niemieckich kolonistów lub mnichów cysterskich w propagowaniu pewnych modeli artystycznych, które wynieśli ze swych ziem ojczyстых. My z kolei możemy łatwo udowodnić, iż w najstarszych śląskich świątyniach parafialnych przeznaczonych dla kmieci odzywa się echem model miejscowego książęcego kościoła przygrodzowego, w którym trwają tradycje dawnej, środkowoeuropejskiej architektury parafialnej (wykształconej w oparciu o wzory klasztorne). Około poł. XIII w. model tej świątyni ulega pewnej redukcji (zanik wschodniej absydy), aby później przekształcić się w „półpełny” gotycki schemat kościoła parafialnego, zaopatrzonego w wydłużone, typu konwentualnego, prezbiterium. Tak więc ponownie przykład budownictwa klasztornego określił typ naszych budowli. Odbiło się to niewątpliwie na gruncie recepcji wzorów od austriackich, względnie czeskich mendikantów, którzy również zdeterminowali architekturę świątyń miejscowych konwentów.

³³ Rozpiętość wielkości naw w owych kościołach jest stosunkowo duża, bowiem spotykamy przestrzenie nawowe liczące jedynie 64 m² (Modliszów), 77 m² (Dłużec), 80 m² (Ujów, Łąka, Biedrzyków, Strzelniki pow. Brzeg), 88 m² (Strzelce Świdnickie, Sichów), 90 m² (Osiek, Nowy Świętów, Maniów Wlk., Targaszyn), 98 m² (Zwrocław), a także reprezentowane są przykłady o średniej wielkości nawy jak ok. 100 m² (Jaźwina, Chwaliborzyce, Sobocisko), 120 m² (Hajduki, Domasław), 130 m² (Buków), 140 m² (Szewce, Tymowa, Biskupów, Pakosławice, Lubiechowa) oraz 150 m² (Olszany, Sokołowice). Do wyjątków należą obiekty o wielkości nawy w granicach 180 m² (Ciernie, Paszowice) lub 250 m² (Milin), które należy tłumaczyć jako świątynie miejskie (Milin, Ciernie) lub targowe (Paszowice, Domasław). Problematykę tę zauważył już E. Wiśniewski, *Kościół parafialny* s. 192 nn.

Zupełnie inaczej kształtuje się droga rozwoju śląskich miejskich kościołów parafialnych (tab. 6). Nie jest to bowiem wyłącznie ewolucja stylowa, prowadząca od koncepcji budowli romańskich do gotyckich, lecz głównie odbija w sobie tendencję przekształcenia małej świątyni osady targowej na duży reprezentacyjny kościół mieszczański. Nasze najstarsze przykłady budowli sakralnych stawianych w osadach targowych — Strzelin, Stary Żagań³⁴ (tab. 6, fig. 1-2) naśladują całkowicie świątynie grodowe względnie kościoły podgrodzia — np. Głogów³⁵. W późniejszych osadach — zakładanych już na prawie miejskim — pojawiają się począwszy od 20 lat XIII w. skromne i proste budowle bazylikowe. W uproszczonej formie naśladują one tutejsze świątynie klasztorne. Jest rzeczą interesującą, iż są one do siebie bardzo podobne, mimo że były wznoszone bądź z fundacji książąt (Środa Śl., Głogów), biskupa (Nysa) czy nawet klasztoru augustiańskiego (Sobótka)³⁶ (tab. 6, fig. 3-5). Tak więc znowu widzimy, iż pochodzenie poszczególnych fundatorów z różnych środowisk feudalnych nie znalazło odbicia w architekturze tych najstarszych miejskich far śląskich. Musimy więc sądzić, iż — podobnie jak w tutejszych wiejskich świątyniach parafialnych — patron nie odgrywał szczególnej roli w kształtowaniu wyglądu fundowanych przez siebie far miejskich. Traktował owe budowle wyłącznie jako świątynie przeznaczone dla miejskiej komuny parafialnej. Tłumaczy to również skromność tych założeń, brak w nich bogatszego detalu architektonicznego oraz reprezentacyjnych zachodnich wież. Wyjątkiem wśród tych budowli jest kościół w Złotorzy (tab. 6, fig. 6), który powstał z fundacji księcia Henryka Brodatego. W tym wypadku kolator postarał się o wyśmienitych rzemieślników, którzy umieli ozdobić tę, tylko częściowo zrealizowaną budowlę. Jej kształt architektoniczny jest również repliką wzoru świątyni klasztornej³⁷.

Począwszy od lat 70 XIII w. (Ziębice), a z całą pewnością na przełomie XIII/XIV w., rodzi się na Śląsku koncepcja wielkiego, reprezentacyjnego kościoła mieszczańskiego. Mimo że świątynie te pozostawały na-

³⁴ T. Kozaczewski. *Strzelin przedlokacyjny*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej” nr 13 — Architektura z. 1:1956 s. 17-37 oraz H. Szczegółka. *Żagań*. W: *Studia nad początkiem i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*. T. 2 pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego. Zielona Góra 1970 s. 510 i fig. 115.

³⁵ Na nim powstał obecny XIII-wieczny gmach kolegiaty. Ów kościół podgrodzia znany jest nam z niepublikowanych jeszcze wykopalisk prowadzonych przez T. Kozaczewskiego.

³⁶ Analogicznym obiektem mógł być kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, który powstał po r. 1226, a znany nam z nikłych relikwów odkrytych przez T. Broniewskiego i T. Kozaczewskiego.

³⁷ Kutzner, *Architektura cysterska* s. 66.

dal pod opieką właścicieli miast³⁸, mieszczaństwo tych osad samo zaczyna wznosić owe budowle. Liczne przekazy źródłowe dowodzą, iż rada miasta zakładała wówczas kasę budowy kościoła farnego, która była datowana legatami, zapisami różnego rodzaju i wpływami z kwest. Miasto ubiegało się o uzyskanie odpustów na poparcie tej budowy. Zarząd miasta przekazywał również ze swych cegielni i lasów materiał budowlany. Wyznacza też miejskiego opiekuna budowy — vitricusa, nadzorującego nie tylko postęp prac, ale także dbającego o kształt architektoniczny tych obiektów³⁹. Powstają wówczas w licznych śląskich miastach (Racibórz, Żary, Głogów, Wrocław — św. Elżbiety i w Legnicy kościół św. Piotra i Pawła) (tab. 6, fig. 8-10) wielkie, monumentalne świątynie. Nie tylko swą wielkością stanowiły one istotną dominantę w mieście, lecz również swym programem architektonicznym konkurowały z miejscowymi katedrą, kolegiatami i klasztorami. Bogactwo altarii, wielkość skarbcza relikwiowego, obecność szkoły, bractw religijnych to dalsze elementy samodzielności i bogactwa tych świątyń. Tak więc obiekty te przestały być zwykłymi kościołami parafialnymi (w tradycyjnym pojęciu), lecz również zaczęły pełnić nową, ważką funkcję w komunalnym życiu całej gminy miejskiej. Stały się one bowiem miejscem różnych spotkań i uroczystości nie tylko o charakterze religijnym. Przybywali do nich ludzie z okazji licznych ceremonii ważnych w życiu całego miasta, poszczególnych bractw, zrzeczeń, a także rodziny. W farach znajdowały się liczne ołtarze cechów, gild i rodów, przy których były umieszczone kasy, archiwa oraz ławy kolatorskie. Przy poszczególnych altariach byli grzebani członkowie zrzeczeń i rodów. Również cały ceremonial mszy św. uległ znacznemu rozbudowaniu poprzez dodanie doń licznych, nowych elementów uświetniających ów obrządek i czyniąc z niego formę widowiskową⁴⁰. W tej to sytuacji rodzi się w owych farach miejskich nowy treściowy program budowli. Przystają bowiem być rozumiane jako formy iluzji „Jeruzalem niebieskiego” — „Civitas Dei.” Obecnie zaczyna się kościoły

³⁸ Do nielicznych przykładów należą kościoły miast śląskich, które przed r. 1330 były pod formalną opieką patronacką rady miasta (Kozuchów, Głogów św. Mikołaja, Ziębice).

³⁹ O roli vitricusa w pracach budowlanych świątyni miejskiej najlepiej możemy się zorientować na przykładach kościołów w Legnicy i Brzegu (A. Schulte. *Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-Kirche zu Brieg*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertums Schlesiens” 8:1968 s. 167-179 i M. Kutzner. *Kościół św. Mikołaja w Brzegu, Przyczynek do badań nad śląską szkołą architektoniczną z XIV w.*, praca zbiorowa. *Piastowie brzescy i ich epoka*. Opole 1973 s. 61-95).

⁴⁰ O zmianie funkcji i liturgii w kościele miejskim oraz jej wpływie na formę architektoniczną budowli: N. Zaskę. *Die gotischen Kirchen Stralsunds und ihre Kunstwerke*. Berlin 1964 oraz A. Brandt. *Die Ratskirche*. W: *Das Buch von St. Marien zu Lübeck*. Stuttgart b.r. s. 8 nn.

te interpretować w kategorii „Domu Modlitwy” „Bethaus”⁴¹, co wykreśla w konsekwencji dalszą drogę dla treściowo-symbolicznego znaczenia późnośredniowiecznych budowli sakralnych. W tych to okolicznościach nasze śląskie budowle far miejskich przybierają specyficzną formę architektoniczną, będącą w pierwszym rzędzie odbiciem owych treści znaczeniowych. Stają się one dlatego tak programowo „niekatedralne”, a podobne do ówczesnych świątyń cysterskich⁴² lub mendykanckich⁴³. Owo przejęcie wzorów klasztornych nie było jednak biernym aktem. Mieszczanie dokonali w tym wyborze świadomej recepcji modelu świątyni odpowiadającej ich wyobrażeniom o funkcji i znaczeniu tego rodzaju budowli.

Z kolei ów przejęty wzorzec poddali odpowiedniej transformacji, która miała na celu dostosować go do funkcji w mieście. Tak więc tę ascetyczną — mniszą bazylikę względnie halę zaopatrzyli w wielki, rozbudowany zachodni masyw wieżowy, który odbijał w sobie ich „stanowe” ambicje. W ten sposób fary miejskie urosły do rangi specyficznych, optycznych symboli miasta, ważnych w swym znaczeniu na równi z dominantą ratusza, wielkością domu kupców, wójtostwa i obronnością murów miejskich. Dlatego też nie dziwnym jest, iż występują w licznych miejskich dokumentach i opisach miast jako „unsir kirche” lub „nostrae ecclesiae”. W konsekwencji musimy uznać owe budowle jako rezultat wysiłku społeczeństwa całego miasta. Opracowanie tego modelu jest bowiem wynikiem współpracy zleceniodawcy — rady miasta, która nakreśliła plan funkcjonalny i semantyczny tych budowli, oraz rzemieślnika miejskiego, który z kolei oblekł ten pomysł w konkretny kształt artystyczny. Tak więc rodząca się wówczas na Śląsku nowa mieszczańska świadomość intelektualna i „stanowa duma” w połączeniu z rzemiosłem cechowym (które wyparło w tym czasie dawne wędrowne warsztaty budowlane) zrodziły zupełnie indywidualny model tutejszej świątyni parafialnej.

Kończąc te — z natury rzeczy skrótowe — uwagi na temat kształtowania się śląskiej architektury murowanych świątyń parafialnych, pragnąłbym przypomnieć, iż interesowało mnie to zjawisko głównie jako fenomen odbijający w sobie dziejowe perturbacje miejscowego społeczeństwa. W ten sposób zabytki te stały się w naszej wyobraźni „pomnikami” — źródłami historycznymi, a mniej obiektami artystycznymi. Jednakże dzięki temu mogliśmy zrozumieć, jak uproszczoną była teza zakładająca, iż rozwój miejscowego budownictwa był w całości uzależniony od

⁴¹ Problematykę tę omawiam na przykładzie far śląskich z XIV w.: M. Kutzner, *Kościół bazylikowy w śląskich miastach XIV w.*; w pracy zbiorowej *Wiek XIV — historia, kultura i sztuka*. Wrocław (w druku).

⁴² Jak np: śląskie bazyliki miejskie we Wrocławiu, Świdnicy, Legnicy itp.

⁴³ Jak np. kościoły w Raciborzu, Żarach.

przemian, jakie zachodziły na Śląsku pod wpływem kolonizacji niemieckiej. Myśmy z kolei zauważyli, iż zjawisko to ma znacznie szersze uzasadnienie. Miejscowe społeczeństwo przeszło bowiem w XIII w. bardzo powolny proces przemian, który jednak nie potrafił wyeliminować starych reliktywów prawa i stosunków społecznych. W tej sytuacji pozycja prawno-ustrojowa tutejszego Kościoła oraz jego organizacja były również bardziej skomplikowane aniżeli na innych obszarach środkowej Europy. Długo bowiem pozostawał Kościół pod faktyczną zwierzchnią władzą tutejszych książąt. Toczone w 2. poł. XIII w. walki o niezawisłość zakończyły się de facto dopiero w r. 1290 — w momencie uzyskania od księcia wrocławskiego Henryka IV Prawego wielkiego przywileju swobód. Nie dziwny się więc, iż tak długo w śląskich kościołach parafialnych odzywały się echem dawne „własnościowe” programy kolatorskie. Rodząca się z kolei architektura zwyczajnych świątyń parafialnych — przeznaczonych dla komuny kmiecej lub mieszczańskiej — była przez cały XIII w. „bezwyrazowa” — czysto utylitarna. Dopiero ok. r. 1300 mieszczaństwo uczyniło z tych kościołów specyficzną kategorię: nadało im nowe treści znaczeniowe. Transformację tę musimy jednakże rozumieć jako wynik rodzących się ambicji mieszczan, którzy pragnęli ze swojej fary uczynić „dom całej komuny”. W tych to okolicznościach nadali również tym budowlom charakter „pomników” swojej stanowej ambicji i samowiedzy społecznej oraz światopoglądowej. Ich nowa mentalność zrodziła więc nowy program funkcjonalno-treściowy kościoła parafialnego, który zaczął się różnić zdecydowanie od katedry czy klasztoru.

Niniejsze uwagi musimy również rozumieć jako próbę odczytania drogi rozwoju architektury miejscowych świątyń. Dołączony do tego artykułu diagram (tab. 7) ilustruje obrazowo proces postępu nasycenia ziemi śląskiej różnego rodzaju obiektami architektonicznymi. Zauważymy, jak linia tego progresu faluje w ramach lat 1200-1330. Jeśli owe natężenia będziemy umieli odczytać nie tylko jako rezultat migracji kolonistów niemieckich, lecz głównie jako efekt bogacenia się miejscowej ludności i rodzenia się u nich pewnych potrzeb „pozakonsumpcyjnych”, to wówczas śląska sztuka stanie się istotną częścią procesu dziejowego, który zachodził na tej ziemi. Wrysowane w ów diagram linie udziału poszczególnych grup społecznych we wznoszeniu tutejszych murowanych świątyń parafialnych pokazują nam z kolei, jak stosunkowo małym procentem są owe obiekty w ogólnej śląskiej panoramie architektury. Z drugiej jednak strony linie te wyśmienicie obrazują napięcia społeczne, jakie towarzyszyły temu procesowi. Widzimy bowiem, jak długo mecenat książęcy majoryzował wszelkie inicjatywy na tym polu. Dopiero ok. lat 80 XIII w. ustąpił miejsca hegemoni rycerstwa, a przed r. 1320 wyprzedził go następnie mecenat miast. Są to fakty, które niewątpliwie dużo powiedzą

historykowi, a również mogą być przedmiotem analizy historyka sztuki, pragnącego zrozumieć istotę i sens społeczny miejscowej architektury gotyckiej.

L'EVOLUTION DES EGLISES PAROISSIALES EN SILESIE
DANS LES ANNEES 1200-1335 VUE PAR UN HISTORIEN DE L'ART

R é s u m é

Depuis quelques dizaines d'années il existe dans la littérature spécialisée l'opinion qui veut que le développement de la construction sacrale en Silésie au Moyen-Age dépendait uniquement des initiatives émanant des colons allemands et par des couvents religieux nouvellement fondés, tels p.ex. les cisterciens venus des Marches allemandes de l'est. L'explication de ce phénomène dans le contexte du développement du réseau paroissial local n'était point envisagée de même que l'explication par des changements intervenant à l'époque dans la structure de la population.

Il s'avère que précisément une telle interprétation a toutes les chances d'être vraisemblable; les plus anciennes églises silésiennes bâties en pierre — églises qui pouvaient être paroissiales — étaient en effet situées à l'intérieur du domaine princier. Avant 1250 les exemples sont extrêmement rares des églises bâties auprès des monastères, dans des métairies ou dans les environs immédiates des habitations chevaleresques. Les églises paroissiales dans des villes nouvellement localisées restaient en outre sous la protection directe du prince (Srode Śląska, Złotoryja) ou de l'évêque (Nysa). Ce n'est qu'après 1240 ou 1250 que l'on commence à rencontrer, et de plus en plus souvent, des églises bâties dans des villages. Dans les premiers temps, ces églises sont fondées par des princes locaux, des évêques ou des couvents; moins souvent par des familles nobles ou par un conseil municipal. Vers la fin de la période qui nous intéresse — après 1300 — les bourgeois, eux aussi, commencent à fonder des églises paroissiales. C'est également à cette époque que se font connaître des groupes, de plus en plus nombreux, de bâtisseurs de villes construisant non seulement les églises mais travaillant aussi pour les souverains et dans des villages. Ces artisans de ville éliminèrent bientôt les anciens maîtres bâtisseurs liés avec des cours princières, épiscopales ou avec des maisons religieuses, maîtres à qui on devait toutes les églises silésiennes du XIII-e siècle. Dans cette situation, les villes commencent à dominer dans l'architecture de Silésie entre 1300 et 1335; ceci de plus non seulement en raison du nombre de constructions élevées mais aussi par une nouvelle organisation des travaux effectués dans les cadres des corporations de métier. C'est pourquoi il nous semble que ce n'est qu'à partir du XIV-e siècle que les bourgeois purent proposer un nouveau modèle de l'église paroissiale.

La thèse que nous avançons peut être facilement prouvée à partir de l'analyse des monuments silésiens datant des années 1200-1335. Il reste actuellement de cette période 204 églises paroissiales, 6 églises collégiales et 39 conventuelles.

Il s'avère que les plus anciennes églises silésiennes en pierre, bâties auprès des châteaux princiers, tout en remplissant la fonction incombant aux églises paroissiales rappelaient par leur forme architectonique les vieilles chapelles des tsars (p.ex. Legnica, Wrocław). Pareillement la plupart des églises de village qui restaient sous le patronnage des familles nobles reflétaient en leur forme principalement

la fonction de l'église privées et non de l'église paroissiale. (p.ex. Biały Kościół, Małujowice, Pogorzela, Kowalów, Stronie). Dans ce groupe de constructions, l'on remarque encore vers la fin du XIII-e siècle des exemples des modèles d'églises dites „symboliques” (p.ex. Kałków, Makowice), le fait qui ne saurait être expliqué que par l'intention de revenir aux modèles archiques des églises privées. De même, toutes les églises paroissiales bâties auprès des monastères ou dans des villages ou bourgades se ressemblent. Leur forme simple ne réflète point l'ambition de leurs divers collateurs, mais documente bien la lente évolution partant du modèle incomplet de l'église du château vers le modèle simplifié de l'église du couvent. Toute différente est l'évolution de l'église municipale en Silésie du XIII-e siècle. Ses origines sont à rechercher dans les lieux du culte des bourgades-centres de marché (Strzelin, Stary Zagań) qui par leur plan rappellent les constructions seigneuriales. Les églises des premières villes silésiennes bâties sous le patronnage du prince ou de l'évêque reproduisaient, bien que simplifié, le plan de l'église à trois nefs (Sroda Śląska, Nysa, Głogów). Ce n'est que tout au début du XIV-e siècle que se forme le modèle de la grande basilique silésienne (Głogów, Legnica, Wrocław — Sainte-Marie-Madeleine), satisfaisant pleinement l'orgueil et l'ambition de la bourgeoisie. La fonction d'église paroissiale y domine sur les autres. La réception du modèle des églises mendiantes est assez rapide et le même type de l'église paroissiale paraîtra bientôt dans les villages silésiens. Sa nouvelle fonction est documentée par l'importance de le nef (en rapport avec la commune paroissiale) ainsi que par la situation de l'église au centre du village parfois éloigné de la cour féodale jouissant du droit de patronnage.